

ATASÖZLERİNDE METAFORLARIN İŞLEYİŞİ

How Metaphors Work in Proverbs

Servet ERDEM*

ÖZ

Metaforların atasözlerinde nasıl işlediği üzerine yapılan bu çalışma, metafor gibi anlamın örtülmesini sağlayan bir edebî sanatın atasözlerinde neden kullanıldığı sorusuna yanıt getirmeyi amaçlamaktadır. “Seçme” ve “yer değiştirme” işlemi olarak tanımlanan metafor, bir örtmeyi- anlamın örtülmesi- beraberinde getirir ve iletinin karşılık hemen, etkili bir şekilde aktarılmasını amaçlayan atasözleri için bu ilginç bir durumdur. Metaforların atasözlerinde kullanım nedenleri, onların bu söz formlarında nasıl işlediklerini de ortaya koymaktadır. Metaforun atasözlerindeki kullanımının şiirdekiyle karşılaştırmalı olarak incelenmesi bu iki alandaki kullanımın birbirinden farklı olduğunu göstermektedir. Atasözlerindeki metaforlar, bir gelenek içinden gelmezler. Denilebilir ki her metafor burada tek kullanımlıdır. Bu nedenle, atasözlerindeki metaforların çözülmesi atasözünün kullanıldığı bağlama -sosyal duruma- göre olacaktır. Atasözlerindeki metaforlar, bir gösteren ve gösterilen ilişkisiyle işlemektedir; ancak burada “gösteren”in işaret ettiği “gösterilen” kümesi klasik şiirde olduğundan çok daha geniştir. Böylelikle atasözlerinde metafor kullanımı bu özlü söz formlarının daha fazla durum için kullanılabilmesini sağlamaktadır. Bu çalışmaya göre, atasözlerinde metafor kullanımının iki büyük nedeni vardır: biri “söz ekonomisi” ve diğeri “etkinin güçlendirilmesi”.

Anahtar Kelimeler

Atasözü, metafor, seçme ve yer değiştirme, söz ekonomisi

ABSTRACT

Focusing on “how metaphor works in proverbs,” this study seeks some answers on issues concerning why figures of speech, i.e. metaphors, that camouflage meaning, are used commonly in proverbs. Being described as a process of “selection” and “substitution”, metaphor brings with itself camouflaging of meaning, and its occurrence is interesting in the case of proverbs, whose aim is to convey a message in the most immediate and effective way. Reasons for using metaphors in proverbs demonstrate how this figure of speech works in proverbs. A comparative examination on metaphors used in proverbs and poems indicate that the use of this figure of speech in these two forms of literary expressions greatly differ from one another. Metaphors function via a relationship between the signifier and the signified. In proverbs, however, the set of the signified that the signifier gestures, is more extensive than in classic poems. Therefore the using of metaphors in proverbs expand the domain in which this succinct literary form of expressions are used. According to this study, there are two major reasons for using metaphor in proverbs: one is “word economy” and the other is “intensifying of the effect.”

Key Words

Proverbs, metaphor, selection and substitution, word economy

Atasözlerinin iletme istediği düşünceyi kimi edebî sanatlardan yararlanarak ortaya koyan bir söz formu olduğuna, atasözlerine odaklanan pek çok yazıda değinilmiştir. Şükrü Elçin, “Atalar Sözü” adlı yazısında şunları dile getirir:

Atalar sözü, bir bakıma molozu atılmış, komprime, süzme sözlerdir; bu sözlerde göze çarpan edebî sanatlar, hafızalarda yaşamalarını ve tesir kudretlerini artıran tamamlayıcı unsurlardır. “Ağaç yaş iken eğilir” **istiâre**, Mum dibine ışık

vermez” **mecâz** [...] hususiyeti gösterirler. (Elçin 1998: 457)

Elçin, alıntıda da anlaşılacağı üzere, edebî sanatların atasözlerindeki kullanımına, hafızalarda kalıcılığı sağlamak ve sözün etkisini artırmak yönlerinde işlevler yüklüyor. Bu konuda yazarın arasında Elçin’in işaret ettiği noktada bir uzlaşım görülür. Ömer Asım Aksoy da *Atasözleri Sözlüğü*’nün birinci bölümünde atasözlerinin özelliklerini sıralarken “Atasözlerinde Söz Sanatları” başlığı altında şunları aktarır:

* Bilkent Üniversitesi Türk Edebiyatı Bölümü Yüksek Lisans Öğrencisi, servete@bilkent.edu.tr

Atasözlerinde ustaca bir üslup, büyüleyici ve inandırıcı bir anlatım vardır. Yüzyıllardan beri kullanıldıkları, her gün işitildikleri hâlde tazeliklerini kaybetmeyen bu sözlerde çeşitli anlatış yolları, çeşitli söz ve anlam sanatları görür. Örnekler: [...] (Aksoy 1978: 25)

Aksoy, “Atasözlerinde Söz Sanatları” başlığı altında bunları aktarırken, ilk cümlesiyle, Elçin’in belirttiği, edebî sanatların atasözünün “tesir kudretlerini artır[ması]” özelliğini; ikinci cümlesiyle de “hafızalarda yaşamaları”nı sağlayıcı özelliğini ima eder gibidir.

Bu yazıda bir söz sanatı olarak metaforun (eğretileme-istiare) atasözlerinde nasıl işlediği tartışılacağından diğer edebî sanatlar üzerinde durulmayacaktır. Kinaye, tevriye, tezat, seci, hüsnütalil gibi sanatların da görülmesiyle birlikte denilebilir ki atasözlerinde en fazla görülen edebî sanatlar benzetme ve onun bir çeşidi sayılan metafordur. Yazının temel meselesi de işte burada ortaya çıkmaktadır: Nasıl oluyor da, iletinin karşılıkine ulaşmasını en başat hususiyetlerinden biri olarak gördüğümüz atasözleri; iletiyi kodlamada anlamın örtülmesini, gizlenmesini sağlayan metafor gibi bir sanattan yararlanıyor? “Modern Dilde Kullanılan Atasözlerinin Biyolojisi” adlı yazılarında Lutz Röhrich ve Wolfgang Meider şu önemli tespiti yaparlar: “Atasözleri, sözlü olarak aktarılan üstü en kapalı, en etkili ve en kısa ürünlerdir.” (Eker 2003: 353) Atasözlerinin ulusların yüzyıllar içinde şekillenegelmiş ve kuşaktan kuşağa aktarılmış ortak tavır, tutum, düşünce, inanç birikimlerinin yansıtıldığı söz kalıpları olduğu düşünülürse Röhrich ve Meider’ın tespiti bir sorunun altını çizer. Gerek birikimin kuşaktan kuşağa aktarılması gibi çok uzun zamanı kapsayan bir iletişim durumu için gerek şu anda; bir babanın, dedenin, öğretmenin konuşurken kullandığı, öğüt vermeyi amaçla-

dığı, sözü etkili kılmak için yararlandığı bir anlık iletişim durumu için “üstü en kapalı” sözlü ürünlerden birinin kullanımı, iletinin yerine ulaşmasını zorlaştırmayacak mıdır? Oysa atasözlerinin kullanım amacı, anlamca kapalı bir şiirde olduğu gibi üzerine günlerce düşünerek, çeşitli yorumlar getirerek ne dendiğini, ne anlatmaya çalıştığını çözmeye çalışmaya yönlendirmek değildir. Atasözleri, anında etki yaratmak, etkiyi yaratırken sözün gücünden yararlanmak ve etkiyi kalıcı kılmak amacıyla kullanılır. Özenin kendi sözlerinin arkasına bütün bir geçmişin, ataların deneyimini alması, bunları referans göstermesi söz konusudur. O hâlde böyle “kritik” işlevlerle ortaya konulan bir söz formu nasıl oluyor da “üstü en kapalı” ürünlerden biri oluyor ve anlamı gizlemek amacıyla sıklıkla yararlanılan metafordan yararlanıyor? Yazının girişinde, Elçin ve Aksoy’un bu soruya yanıt niteliğindeki tespitleri aktarıldı; ancak bunlar nedensel tespitler diyebileceğimiz haklı fakat yetersiz cevaplardır. Soruya daha ayrıntılı bir yanıt tartışmaya başlamadan, “metafor” üzerine kısa bir bilgi verelim. Yunanca “bir yerden başka bir yere taşımak” anlamına gelen metafor genel olarak, bir şeyin başka bir şeyin yerine kullanılması olarak tanımlanır. (Oxford Concise Dictionary of Literary Terms ve the Penguin Dictionary of Literary Terms and Literary Theory)

Roman Jakobson, “Two Aspects of Language and Two Aphasic Disturbances” adlı yazısının “The Twofold Character of Language” bölümünde konuşma edimi tarafından gerçekleştirilen iki farklı işlemin -metafor ve metonimi- tanımını verir. Seçme işlemi olarak belirttiği metafor için: alternatifler arasında yapılan bu seçme işleminin alternatiflerden birinin diğerinin yerini tutabileceği anlamına geldiğini, bunu gerektirdiğini belirtir. (Jakobson 1980: 74) Jakobson,

seçme ve yer değiştirmenin aynı işlemin iki yüzü olduğunu aktarır. Sonuçta metafor bir seçme işlemidir. Atasözlerindeki metafor kullanımında, aralarında seçme yapılabilecek ve biri diğerinin yerine kullanılabilir; benzerlik veya karşıtlık ilişkisine sahip terim çiftlerindeki seçme işi, gösteren için yapılır, gösterilen bu seçme işi sonunda seçilen terim aracılığıyla örtülen, gizlenendir.

Metaforun karşılığı olarak Türkçede “eğretileme” ve Arapça kökenden gelen “istiare” terimleri kullanılır. Bir edebî sanat olarak istiare, aralarında benzerlik ilişkisi olan iki sözcükten birini kullanarak diğerini çağrıştırmaktır. Benzetmeye dayanan istiarede benzeyen ya da benzetilenin yalnızca biri kullanılır; diğeri çağrışımlar ve bağlamla anıştırılır. Atasözlerindeki kullanımlarda genelde benzetilen öge verilir. Benzetilen öge üzerinden yapılan bu istiareler “açık istiare” olarak adlandırılır. Atasözlerindeki metafor (istiare- eğretileme) kullanımında temsil ilişkisi benzetme ilişkisinden daha öndedir denebilir. Burada “ağaç”, “çivi” ya da “yaprak” ın neye benzetildiğinden çok neyi-neleri temsil ettiği önemlidir. Benzetme ilişkisinin temsil ilişkisinin gerisinde kalması, atasözlerinde bu ilişki kurulurken, örneğin bir divan şiirinde ya da halk şiirinde olduğu gibi geleneğin içinden, belirlenmiş, kalıp metafor kullanımlarının değil; temsil amaçlı seçmelerin öne çıkması ile ilgilidir. Bunun yanında atasözlerinde metaforun işaret ettiği gerçek düzlemindeki karşılık şiirde olduğu gibi diğer dizelerden, metnin bağlamından, ipuçlarından ve şiir geleneğinin meydana getiremediği bir bilgisel birikimden (yay sevgilinin kaşlarıdır, inci dişler için kullanılan bir metafordur gibi) hareketle çözülemeyeceği için atasözünün kullanıldığı sosyal durum çok önemlidir. Atasözünde kullanılan metaforun anlamı ancak atasözüne başvuruyla durum düşünülerek çö-

zülebilir. Atasözlerinin hepsinin anlam karşılığını bilmek çok zordur. Ancak bu aynı zamanda gereksizdir; çünkü atasözlerinin en pratik sözlüğü bunların kullanıldığı durumlardır. Atasözlerinde metafor kullanımının son derece sık olması her kullanımda, aslında farkında olunmadan, böyle pratik bir sözlüğün işlemedir. Sadece atasözlerinde kullanılan metaforların bir sözlüğünü yapmak çok anlamsız olacaktır; çünkü denilebilir ki atasözlerindeki metaforlar tek kullanımlıdır ve bu bakımdan modern şiirdeki metafor kullanımını hatırlatırlar. Bir metafor başka bir atasözünde karşımıza çıkmaz, böylece halk ve divan şiirdeki gibi bir metafor- mazmun geleneği, birikimi oluşturmaz. Burada tartışılan konuyu atasözlerinden örnekler vererek açmakta yarar var.

Metafor kullanımı bir seçme işleminin sonucudur. Atasözlerine bakıldığında görülür ki, metaforik kullanımlar şiirdeki metafor kullanımından seçim yönüyle daha farklı işlemektedir. Şiirde metafor kullanımı çoğunlukla bir geleneğin-mazmun geleneğinin- ürünü olduğundan metaforu oluşturan ikili terim sınırları çok daha kesin çizilmiş bir seçim işlemine işaret eder. Bülbül, âşık için metaforik bir kullanımı, seçmeyi gösterir. Atasözlerinde ise gösteren için de gösterilen için de –benzeyen ve benzetilen- bu seçme işlemi çok daha “gevşek” bir karakter gösterir. “Çivi çiviye söker” atasözünü ele alalım. Bu atasözünün anlamsal karşılığı: “Güçlü bir şey, kendisi kadar güçlü olan başka bir şeyle etkisiz bırakılır.” olarak veriliyor. (Aksoy 1978: 190) Dolayısıyla burada “güçlü bir şey” için seçilen metaforik karşılık “çivi”dir. “Ağaç yaprağıyla gürler” atasözünün anlamsal karşılığı olarak verilen açıklamaya bakalım: “İnsan, akrabası, yakınları, yandaşları ile varlığını gösterir; önemli işler yapar. Bunlar olmazsa cılız ve güçsüzdür.” (Aksoy 1978: 114) Ağaç: insan;

yaprak: dost, akraba, yakın, yandaş... ; gürlere: sevinir, vardır, güçlüdür, güzeldir... Görüldüğü gibi ağacın işaret ettiği “insan” teriminin kapsam genişliğinin yanında, yaprak ve gürlere metaforlarının işaret ettiği terimlerin kesin daha doğrusu şiirdeki gibi bire bir karşılığı yoktur. Buradan ulaşılabilecek sonuç atasözlerindeki metafor kullanımlarının şiirdeki gibi kalıplaşmış, bire bir karşılık ilişkisinden farklı olduğudur. Atasözlerinin anlam karşılığı olarak verilen açıklamalarda belirsiz zamir “şey” veya “kimse” kullanımını sıklığı bu bakımdan ilgi çekicidir. Peki, tüm bunları nasıl ve neye-nelere bağlayarak açıklayabiliriz?

Atasözlerindeki metafor kullanımı şiirdekinden farklıdır; çünkü burada işaret edilen kümesi şiirdeki gibi belli, bire bir örtüşme göstermez. Atasözlerinin kapsayıcılığı ve durumlara, bağlamlara göre değişme esnekliği gösterebilmesi gerekir. “Çivi çiviye söker” atasözünde “çivi”nin işaret ettiği metaforik karşılık yalnızca “dert” olsaydı, bu atasözünün kullanım alanı şüphesiz çok daha dar olacaktı, oysa “güç bir şey” için metafor olan “çivi” pek çok farklı bağlamda pek çok farklı karşılık bulabilir. Bu karşılıklardan hangisinin söz konusu olduğunu ise atasözünün kullanıldığı durum, ortam belirler. Bir dostunuza onsuz yapamayacağınızı, bir işi o olmadan gerçekleştiremeyeceğinizi anlatmak isterseniz “ağaç yaprağıyla gürlere” dediğinizde, yaprak dost için seçilen bir metafor olur. Bir ailenin reisi de, bir geminin kaptanı da farklı durumlarda aynı anlamı kastederek bu atasözünü kullanabilirler. Şu hâlde metaforların atasözlerinde şiirdekenden farklı işleminin bir sebebi: kapsam genişliği ve değişim esnekliği olarak özetlenebilir. Bu da atasözlerinin özlü sözler olarak nitelenmesi ile koşutluk gösteren bir tespit olur. Atasözlerinin kısa, özlü kalıplar olarak az sözcükle çok şey anlatabilmelerindeki söz ekonomisi,

metafor kullanımının önemli bir nedeni olarak gösterilebilir. Metaforların işaret ettiği karşılıkların belirsizliği, daha doğrusu esnekliği, genişliği söz ekonomisini sağlamada önemlidir. Yukarıdaki örnekte görüleceği üzere, “yaprak” sözcüğü olası pek çok karşılığı tek sözcükle imler. Yazının başında getirilen soruya verilebilecek yanıtlardan biri böylece ortaya çıkar. Nasıl oluyor da, iletinin karşısına ulaşmasını en basit hususiyetlerinden biri olarak gördüğümüz atasözleri iletini kodlamada anlamın örtülmesini, gizlenmesini sağlayan metafor gibi bir sanattan yararlanıyor? Söz ekonomisini sağlamak ve böylece kullanım sahasını genişletmek amacıyla, diyebiliriz.

Elçin’in ve Aksoy’un belirttiği sözün tesirini artırmak da bu soruya getirilebilecek bir başka yanıt. Bu kısımda, edebî dili gündelik dilden ayırmak amacıyla Rus Biçimcilerinin getirdiği bir ayırmadan faydalanılabilir. Rus Biçimcileri, edebî dilin “günlük konuşmaya karşı örgütlü bir şiddeti” temsil ettiği görüşündedir. Daha çok şiir üzerine geliştirdikleri görüşlerinin öne çıkan kavramları: “yadırgatma” ve “yabancılaştırma”dır. Onlara göre “yadırgatma” ve “yabancılaştırma” gündelik dilden sapmayı sağlıyor, böylelikle okur da “[...] güncel dile olan bağlılıktan kaynaklanan kayıtsızlıktan sıyrılıyor, sözcükleri taze bir biçimde algılıyor, dilin kendisi onun için bir sanat nesnesi hâline geliyor [...]” (Parla 11) Rus Biçimcilerinin edebî dil, şiir dili, için belirttiği bu noktalar atasözleri için de geçerlidir. Bu yazının konusu atasözlerinin şiirle ilişkisi olmadığından bu konuyla ilgili olarak dile getirilenler, atasözlerinin ilk formlarının şiir olabileceği, burada tartışılmayacaktır. Ancak atasözlerinin iletme istediğini aktarmak için gündelik dilden saptığı ve metaforların da bu sapmayı sağlayan edebî araçlardan biri olduğu açıktır. Edebî sanatların, atasözlerinin “tesir kudretini

artırdığı” üzerindeki uzlaşım düşünülürse, bunu nasıl yaptığına yanıt olarak Rus Biçimcilerinin “yadırgatma” ve “yabancılaştırma” kavramlarını öne sürmek yerinde olacaktır. Böylelikle alıcısında anında bir etki yaratmayı hedefleyen bir söz formunun neden metaforlardan yararlandığına ilişkin bir cevap daha bulunmuş olur. Bir edebî sanat olarak metafor, atasözündeki dili gündelik dil-den saptırarak alıcısında bir “yadırgatma”- “yabancılaştırma” meydana getirir bu da sözün tesir kudretini artırır. Mecazın ve metaforun yer aldığı atasözlerinin çokluğu karşısında bunların olmadığı, gerçek-düz anlamlı atasözlerinin azlığı da bunu destekler.

Yazının başında Elçin’den alıntılanan ve edebî sanatların atasözlerindeki kullanımının onların “hafızalarda yaşamalarını” güçlendirdiği üzerine olan kısımda kast edilen edebî sanatların bazıları anlam sanatları değil de; seci, aliterasyon, koştuluk gibi ses ve sentaks düzeylerinde öne çıkan söz sanatları olduğundan bu kısım; yazının ele aldığı sorunun dışındadır. Yine de “yadırgatma” ve “yabancılaştırma” etkisinin de atasözlerinin hafızalarda kalıcılığını artırdığı söylenebilir; ancak bu yazının sınırları böyle bir tartışmaya elverişli değildir.

Sonuçta metaforların atasözlerinde işleyişinin önemli yönleri ve nedenleri vardır. “Balık baştan kokar” gibi atasözünün “bir işin kötü gideceği başından da bellidir” gibi bir anlamının olmaması neye bağlanabilir? Aslında atasözü böyle bir anlama da gelebilirdi; ancak “balık” ve “baş” ile metaforlaştırılan “toplum” ve “yöneticiler” olduğundan atasözünün anlamı farklılaşır. Metaforik ilişkiler atasözlerinde ne şiirdeki kadar kesin, belirli ve bire bir örtüşmeler gösterir ne de tamamen keyfidir. “Balık” ile temsil edilen toplum, aile, topluluk, sınıf, sürü olabilir; ancak “iş” ya da “plan” değildir. Temsil şiirdekine göre daha kapsayıcı ve

gevşektir; fakat sınırsız da değildir. Böylece hem kullanım alanı genişler hem de temsiller aracılığıyla pek çok alan, anlam ima edilir. Metaforların kullanımını atasözlerine bu hususiyeti sağlamak bakımından önemlidir. Öte yandan kulaqlara küpe olsun, sözün gücünü artırсын diye söylenen ve söz ekonomisi ile işleyerek en az sözle en fazla şeyi anlatmaya çalışan bu sözlerin etki gücünü yoğunlaştırmak bakımından da önemlidir. “Gündelik dilden sapmak” böylelikle iletinin aktarıldığı kişide “yabancılaştırma” ve “yadırgatma” meydana getirmek sözün etkisini artırır. Herhangi bir konuda yeni, deneyimsiz olan biri yanlış yaptığında; “Bir işte acemi olan kolaylıkla yanlış yapar” demek yerine “Acemi katır kapı önünde yük indirir” demeyi seçmemiz bu nedenledir.

KAYNAKÇA

- Aksoy, Ömer Asım. *Atasözleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1978.
- Baldick, Chris. *Oxford Concise Dictionary of Literary Terms*. New York: Oxford University Press, 2004.
- Cuddon, J. A. *the Penguin Dictionary of Literary Terms and Literary Theory*. Third Edition, 1992.
- Elçin, Şükrü. “Atalar Sözü” . *Türk Dünyası El Kitabı*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1998.
- Jakobson, Roman. “Two Aspects of Language and Two Types of Aphasic Disturbances”. *Fundamentals of Language*. The Hague: Mouton Publishers, 1980.
- Parla, Jale. “Sunuş: Yirminci Yüzyılda Edebiyat Eleştirisi ve Terry Eagleton”. turkoloji.cu.edu.tr/YENI%20TURK%20EDEBIYATI/parla.pdf?ref...Com
- Röhrich, Lutz ve Wolfgang Meider. “Modern Dilde Kullanılan Atasözlerinin Biyolojisi”. Çev. Ali Osman Öztürk ve Ali Baykan. *Halk Biliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar*. Eker, Gülin Öğüt ve diğerleri. Ankara: Milli Folklor Yayınları, 2003.